

Z HISTORIE VOJENSKÉHO LÉKAŘSTVÍ

VOJENSKÉ NEMOCNICE NA SLOVENSKU (Od najstarších čias až do roku 1945)

Plk. MUDr. Antonín PREČ

Neurologické oddelenie Vojenskej nemocnice SNP v Ružomberku
(náčelník: plk. MUDr. Antonín Preč)

Prvá zmienka o vojenskom zdravotníckom zariadení nemocničného typu na území Slovenska pochádza z prelomu nášho letopočtu, z obdobia rímskych vojnových výprav k Dunaju a na Pomoravie, Považie, Ponitrie a Pohronie. Rimania tu vtedy vybudovali opevnenú hranicu, Limes Romanus, z ktorej sa na slovenskej strane zachovali ešte zvyšky na Devíne, v Stupave, v Rusovciach, v Milanovciach pri Šuranoch, v Páci pri Trnave a na Leányvári neďaleko Komárna [24]. V tomto čase malo Rímske impérium už pevnú vojenskú zdravotnícku organizáciu, zavedenú od začiatku cisárstva v r. 27 pred n. l. V légiách nielenže konali službu skúsení medici legionum, ale súčasne sa v ich táboroch stavali aj nemocnice — valetudinária, ktoré za cisára Trajana (98—117 n. l.) podrobne opísal Hyginus v spise Liber de munitionibus castrorum [Kniha o opevňovaní tábora] a ktoré poznáme zo zvyškov budov v Karnunte¹⁾. Pretože prakticky každý rímsky tábor mal jedno takéto valetudinárium, je existencia tejto prvej vojenskej nemocnice na území Slovenska viac ako pravdepodobná [1, 23].

Druhá zmienka o „vojenskej“ nemocnici na slovenskom území je z konca XI. stor. Vtedy uhorský kráľ Ladislav I. (1077—1095) dal ešte ako predurčený hlavný veliteľ prvej križiackej výpravy (medzitým však zomrel) postaviť v r. 1095 v Bratislave pred hradbami záchytnú stanicu — hospitál na izoláciu a liečenie príslušníkov križiackych vojsk. Bol to teda prvý špitál vybudovaný na Slovensku a zároveň aj najstarší v celom Uhor-

sku [23]. Svojím charakterom a poslaním kvázi vojenské zdravotnícke zariadenie²⁾.

Od tých čias až do začiatku XVIII. stor. niet u nás archívne doložených správ o existencii vojenských nemocníc, alebo aspoň im podobných inštitúcií, pravda, ak neberieme do úvahy dosť primitívne poľné zdrav. zariadenia žoldnierskych armád XVI. a XVII. stor., organizované vo väčšom meradle až od dôb protitureckých vojen, ale bez dostatočného personálneho a náležitého materiálneho zabezpečenia a fungujúce v táboroch len počas vojnového ťaženia.

Až v r. 1705 zriadil v Banskej Bystrici František Rákóczi II., vodca posledného veľkého stavovského protihabsburgovského povstania, na návrh svojho hlavného poľného lekára Karola Ottu Mollera³⁾ skutočné hospitale militare, ktoré však po porážke jeho vojsk v r. 1708 pri Trenčine v priebehu nasledujúcich rokov zaniklo.

²⁾ V r. 1241 ho Tatári vypálili a 1271 zničili vojská kráľa Přemysla Otakara II. Roku 1543 bol z príkazu Ferdinanda I. znovu vybudovaný na pôvodnom mieste a ako hospitál slúžil až do r. 1600. Nachádzal sa na Špitálskej ulici (teraz ulica Čs. armády).

³⁾ Karol Otto Moller (1670—1747), „uhorský Hippokratés“, sa po r. 1710 usadil ako mestský lekár v B. Bystrici, neskoršie bol aj komitátnym lekárom Zvolenskej a Turčianskej župy, a veľmi sa zaslúžil pri zdo-
lávani jednej z najväčších morových epidemií 1709 až 1713. Založil tu tiež súkromnú lekársku školu ako prípravku pre adeptov medicíny, aby si osvojili základy jej teórie a praxe. Jej absolventi mohli potom doš-
tudovať na daktorej zahraničnej univerzite, alebo pra-
covať ako ránhojiči, pravda, s dôkladnejšími vedomos-
tami. Napísal pre nich aj učebnicu Succincta morbos
curandi methodus, suis auditoribus in domesticis scho-
lis dictata. Neskoršie podobnú školu otvoril v Kež-
marku spišský župný lekár Daniel Fischer. (1695 až

¹⁾ Carnuntum bolo hlavné mesto Hornej Panónie, 15 km na západ od Bratislavy pri rakúskom mestečku Petronell oproti nášmu Devínu.

Po Szatmárskom mieri v r. 1711, kedy sa Habsburgovci po dohode s uhorskou šľachtou stali definitívne pánmi v celom Uhorsku a začali upevňovať svoju absolutistickú moc vo všetkých krajinách monarchie, stretávame sa už s prvými úradnými správami o snahe budovať stabilné vojenské nemocnice na území celého mocnárstva. Za vlády Karola VI. (1711–1740) vydal r. 1734 jeho generál Khevenhüller svoje „Observationspunkte“, kde nielen zdôrazňuje povinnosť veliteľov starať sa o zdravie vojakov, ale aj určuje vojensko-odborné povinnosti poľných lekárov i plukovních a praporečných ráhnohčov (felčiarov), detailne uvádza vtedajšie zdravotníckomateriálne náležitosti (napr. včítane podrobného zoznamu a opisu chirurgického inštrumentária) a zároveň prikazuje zriaďovať vo väčších posádkách nemocnice. To isté nariadila v rámci budovania stálej armády aj Mária Terézia (1740–1780) vo svojom služobnom a výcvikovom poriadku z r. 1749 a súčasne stanovila ich štatút, ktorý in extenso cituje Kirchenberger (10). Nemocničných chirurgov⁴), ošetrovateľský a pomocný personál určoval veliteľ posádky z počtov niektorého útvaru. Keď vojsko z posádky odišlo, boli potom tieto dočasné špitály zrušené. Takáto nemocnica bola i v Bratislave (vtedy v Prešporke), podľa Wiegandovej mapy z r. 1781 v budovách mestského sirotinca, ktoré boli neskôr premenené na kasárne (bývalé Svätoplukove kasárne na Špitálskej ulici, dnes už zvalňané).

Všeobecne nízka organizačná a odborná úroveň vojenskej medicíny v rakúskej armáde, jej úplne zlyhanie počas sedemročnej vojny (1756–1763), kedy napr. len vyhládavanie ranených po bitke pri Kolíne 18. júna 1757 trvalo až 8 dní, dôkladná van Swietenova kritika nedostatkov (10) ap., prinútili cisárovnu a jej spoluvládca Jozefa II. (1765 až 1790) od základov zreorganizovať vojenské zdravotníctvo s cieľom: a) centralizovať vojenskú zdrav. službu s odpovednosťou štátu za zdravie a liečenie všetkých vojakov, event. za ich invalidné zabezpečenie, b) zreformovať a skvalitniť vojenskoodbornú prípravu zdravotníkov podľa skúseností z iných armád

a podľa napredujúcej západnej medicíny, c) zdokonaľiť systém poskytovania zdrav. pomoci bojujúcim vojskám priamo na bojisku s odsunom do poľných nemocníc a s možnosťou včasného ošetrovania a liečenia a d) vybudovať sieť stálych zdravotníckych zariadení s liečebno-preventívnym zameraním, s prípravou poľných zdrav. útvarov a počas vojny s nadväznosťou na vojnové nemocnice.

A tak sa od sedemdesiatych rokov XVIII. stor. začali popri doterajších menších oddielových zriaďovať aj prvé väčšie posádkové nemocnice. Novopostavené boli posádkové nemocnice v Gumpendorfe pri Viedni, vo Viedni (neskoršie 1200-lôžková klinická báza Jozefína), v Miláne, v Mantue, v Terezií, v Hradci Králové, vo Lvove, v Sibíri a zo zrušených kláštorov boli adaptované nemocnice v Prahe, v Pešti, v Brne a v Olomouci.

Na slovenskom území bola v r. 1785 zriadená jedine oddielová nemocnica v Bratislave v bývalom kláštore trinitárov vedľa kostola sv. Trojice (neskoršie tu bol župný dom, dnes budova SNR na Októbrovom námestí). Mala 280 lôžok a jestvovala tu až do roku 1812, kedy sa presťahovala do východného traktu Bratislavského hradu, do tzv. špitálskeho krídla. Prežila tu teda aj obdobie napoleonských vojen, a to nielen prísun veľkého množstva ranených a chorých, ale i inváziu francúzskych vojsk do Bratislavy v zime 1805/1806 po bitke pri Slavkove 2. decembra 1805⁵) a po bojoch pri Asperne 21. a 22. mája 1809. V kasárňach na Špitálskej ulici existovala ešte pôvodná vojenská nemocnica, určená pre chorých uhorského insurekčného (šľachtického) vojska⁶).

Po napoleonských vojnách sa rozhodlo zriadiť v rámci reorganizácie doterajších voj. zdrav. zariadení väčšiu nemocnicu v Komárne, ktoré leží na dôležitom strategickom smere s pevnosťou na Dunaji. Za týmto účelom bol vybraný zrušený kláštor trinitárov, v ktorom už boli v r. 1809 liečení i francúzski vojaci. Napriek dlhotrvajúcemu odporu mestských úradov predsa rakúsky erár túto budovu na komárňanskom námestí odkúpil a 3. októbra 1825 tu definitívne vznikla posádková nemocnica (2). V rámci vtedajšieho

1746). Vtedy to boli jediné školy tohto druhu na Slovensku, pretože lekárska fakulta trnavskej univerzity, založenej v r. 1635, bola zriadená až o 134 rokov neskôr, 7. novembra 1769, ale už roku 1777 sa presťahovala do Budína. Poznámka k tomu: Za celkom prvý pokus o súkromnú lekársko-lekárnickú školu v Uhorsku možno považovať snahu chýrneho prešovského lekárnik a lekára Muránskeho hradu Jána Webera (1612–1683). Jeho lekárňu v Prešove sa stala strediskom, kde sa stretávali nielen učenliví mladíci, ktorých zasnácoval do tajov lekárskeho vied a farmácie, ale i tamojší vzdelanci.

⁴) Na návrh svojho osobného lekára a poradcu Gerharda van Swietena (1700–1772), žiaka známeho leidského profesora a priekopníka pokrokového medicínskeho myslenia Hermana Boerhaaveho (1668 až 1738), zaviedla Mária Terézia dekrétom zo dňa 26. ok-

tóbra 1747 namiesto ráhnohčov, organizovaných od r. 1562 v cechoch, funkciu chirurga s podmienkou zložiť po predchádzajúcom školení kvalifikačné skúšky. V r. 1752 odstránila aj z armády označenie felčiar a stanovila odbornú hodnosť vrchného štábného, štábného, plukovníkeho, praporečného a nižšieho chirurga s nutnosťou mať predpísané vzdelanie, ukončené kvalifikačnými skúškami, a s povinnosťou stále sa doškolať v problematike poľného lekárstva.

⁵) O dislokácii poľných nemocníc na Slovensku počas napoleonských ťažení vieme zatiaľ veľmi málo. O rozmiestnení a činnosti týchto nemocníc na Morave v tomto období podrobne referoval Wondrák (28).

⁶) Insurekcia bola jediná povinnosť uhorskej šľachty, a to v prípade nebezpečenstva osobne sa zúčastniť boja na obranu krajiny. Vyhlasoval ju panovník, resp. v jeho neprítomnosti palatín.

veliteľského dualizmu stál na jej čele štábný dôstojník, zodpovedný za vojenský poriadok a disciplínu, a štábný poľný lekár⁷⁾, ktorý riadil jej odbornú činnosť. Jej organizácia bola nasledujúca: a) veliteľ nemocnice, b) správa nemocnice, c) inšpekčný a ekonomický dôstojník, d) finančný dôstojník, e) duchovný a f) zdravotnícki pracovníci. Medzi nich patrili: riadiaci štábný poľný lekár, ktorému boli z odbornej stránky podriadení graduovaní vedúci (ordinujúci) a negraduovaní subalterní (sekundárni) lekári oddelení pre vnútorné a vonkajšie choroby a pomocný zdrav. personál, ktorý vykonával ošetrovateľskú a dozornú službu, ale aj všetky ostatné práce. Podrobnejšie správy o jej činnosti z tohto obdobia sa u nás nezachovali. Nemocnica zápasila hlavne s hygienickými nedostatkami.

V rokoch 1829 až 1840 boli všetky posádkové nemocnice (okrem viedenskej pri Jozefíne) premenené na oddielové v podriadenosti posádky mesta či pevnosti. Od r. 1832 sa zriaďovali niekde aj domy chorých s kratšou dobou liečenia a s možnosťou diétného stravovania. Od r. 1838 sa začalo tiež so sústavným odborným školením voj. ošetrovateľov.

V r. 1850 boli znova obnovené posádkové nemocnice v celkovom počte 19, na našom území Praha 1 (Karlovo námestie), Olomouc, Terežín a Komárno. V r. 1857 k nim pribudli ešte Praha 2 (Hradčany), Hradec Králové, Jozefov, Brno, Bratislava a Košice⁸⁾.

Posádková nemocnica Bratislava bola zriadená z personálu a materiálu pôvodnej oddielovej nemocnice, ktorá sa v r. 1849 presťahovala z hradu do letného paláca uhorských arcibiskupov — prímasov (dnes Úrad Predsedníctva vlády SSR na Gottwaldovom námestí). Okrem lekárne mala spočiatku iba dve oddelenia: I. pre vnútorné a II. pre vonkajšie (chirurgické) choroby. K poslednému patrilo aj dôstojnícke a uzavreté oddelenie. Počet lôžok bol pohyblivý, okolo 300. Podstatne narastal počas vojnových operácií. Napr. po bitke pri Hradci Králové 3. júla 1866, kedy sa značná časť rakúskej severnej armády (Benedek) dostala pri ústupe cez

Olomouc—Uherské Hradište a cez Těšín—Žilinu—Nové Mesto nad Váhom až k Bratislave, mala obsadením ďalších budov až 2092 lôžok¹⁰⁾. Podobne tomu bolo pri okupácii Bosny a Hercegoviny v r. 1878.

Posádková nemocnica Košice bola postavená v rokoch 1856 až 1857 voj. stavebnou správou na voľnom priestranstve a priori ako nemocničná budova. Teda jej koncepcia a vnútorné usporiadanie nám poskytuje obraz o vtedajších názoroch a požiadavkách na voj. zdrav. ústav. Po jej otvorení 1857 mala už vnútorné, chirurgické, očné a ušné oddelenie, izolačný (infekčný) pavilón, samostatné trachómové oddelenie, lekáreň a rozsiahlu hospodársku časť. Podrobnejšie správy o jej činnosti z predvojnového obdobia sa u nás nezachovali. Vie sa, že najväčším problémom v meste i medzi vojakmi boli infekčné choroby (týfus, dyzentéria, cholera, diftéria, šarlach, kiahne a trachóm).

V rokoch 1870 až 1879 boli vykonané posledné väčšie zmeny v dislokácii stálych vojenských nemocníc. Posádkové boli aj očíslované 1 až 26. Na území budúcej ČSR to boli PN 5 Brno, 6 Olomouc, 11 Praha, 12 Jozefov, 13 Terežín, 18 Komárno, 19 Bratislava a 20 Košice. V tejto zostave jestvovali až do rozpadu Rakúsko-uhorskej monarchie a jej armády. Od r. 1894 bol ich veliteľom vždy už len lekár s vojenskou právomocou i odborným vedením.

V posledných dvoch desaťročiach pred prvou svetovou vojnou boli na území Slovenska tieto stále vojenské zdravotnícke zariadenia (v zátvorkách počet lôžok):

I. Posádkové nemocnice: 18 Komárno (290), 19 Bratislava (190) a 20 Košice (330);

II. Oddielové nemocnice: Trenčín (32), Lučenec (53), Levoča (47) a Prešov (54);

III. Zemebranecká nemocnica v Nitre (60);

IV. Dom chorých v Banskej Bystrici (19);

V. Vojenská invalidovňa s nemocnicou v Trnave (257);

VI. Vojenský kúpeľný ústav Piešťany a Trenčianske Teplice.

Posádkové nemocnice ako hlavné mierové vojenskozdravotnícke ústavy mali v tomto čase okrem veliteľstva, rotu pomocného zdravotníctva a hospodárskych zložiek túto odbornú organizáciu:

PN 18 Komárno: I. vnútorné, II. chirurgické, III. kožno-venerické, IV. očné a ORL, V. infekčné a VI. lekáreň (rtg prístroj od 1913);

PN 19 Bratislava: I. vnútorné s očným pododd., II. chirurgické s ORL pododd., III. kožno-venerické, IV. infekčné (od 1866), V. zubné (od r. 1910), VI. trachómové (od r. 1912) a VII. lekáreň (rtg prístroj od r. 1912);

⁷⁾ V r. 1802 došlo v dôsledku zrovnoprávnenia medicíny a chirurgie aj k jednotnému funkčnému označeniu lekárov: hlavný poľný lekár, riadiaci a neriadiaci štábný poľný lekár, plukovník a nižší poľný lekár, vrchný a nižší lekár (10).

⁸⁾ Súčasne už vtedy existovali voj. kúpeľné ústavy Teplice v Čechách a Baden pri Viedni (obidva zo začiatku XIX. stor.), Karlovy Vary (1838), Mariánské Lázně, Trenčianske Teplice a Mehadia v Banáte (dnes v Rumunskej socialistickej republike na úpätí Transylvánskych Álp), VKÚ Piešťany až od r. 1863.

⁹⁾ Zároveň výnosom z 30. novembra 1850, ale hlavne zo 17. augusta 1855 došlo aj k novému funkčne-hodnostnému označeniu vojenských lekárov: generálny štábný lekár (= generálmajor), vrchný štábný lekár 1. tr. (= plukovník) a 2. tr. (= podplukovník), štábný lekár (= major), plukovník 1. tr. (= hajtmán 1. tr.) a 2. tr. (= hajtmán 2. tr.), vrchný lekár (= nadporučík) a vrchný ránhojč (= podporučík).

¹⁰⁾ Ďalšie lôžka boli zaistené v poľných nemocniciach v Trenčíne, v Trenč. Tepliciach, v Novom Meste nad Váhom, v Piešťanoch a v Trnave.

PN 20 Košice: I. vnútorné, II. chirurgické s ORL pododd., III. kožno-venerické, IV. očné, V. infekčné a VI. lekáreň (rtg prístroj od r. 1912).

Ak porovnáme odbornú organizáciu posádkových a civilných nemocníc v bývalej Hornej zemi v predvojnovom období, možno azda v tejto súvislosti uviesť iba Štátnu nemocnicu v Bratislave, otvorenú 26. októbra 1864, ktorá mala vtedy päť oddelení — interné, chirurgicko-pôrodné, kožno-venerické, očné a psychiatrické — celkom s 382 postelami a od r. 1898 rtg laboratórium. Ostatné nemocnice, staršie i novšie, viac-menej monoprímaráty, mali ďaleko menej lôžok, napr. Košice 120, Trenčín 112, Kremnica 82, Šahy 74, Topoľčany 70, Nitra 60, Trnava 45, ak menujeme tie najväčšie.

Oddielové nemocnice boli dislokované väčšinou podľa žúp.

a) Nemocnica v Prešove, v sídle Šarišskej župy, bola zriadená v polovici XIX. stor., sprvu v adaptovaných kasárňach. V r. 1910 až 1911 bola blízko železničnej stanice postavená nová budova s interným a chirurgickým oddelením a samostatný infekčný pavilón. Za prvej svetovej vojny k nej pribudli ešte ďalšie dva baraky. Potom mala až 250 lôžok.

b) Nemocnica v Levoči (Spišská župa) bola zriadená v r. 1848 v bývalom obchodnom dome v parku, pôvodne ako infekčná nemocnica. Počas revolúcie 1848—1849 sa tu liečili slovenskí dobrovoľníci, cisárski vojaci i príslušníci maďarského Kossuthovho vojska, ktorému velil Artúr Görgey (1818—1916)¹¹⁾. 8. marca 1849 podľahla požiaru. Neskôr bola znova obnovená pri kasárňach a mala 47 lôžok.

c) Nemocnica v Trenčíne (Trenčianska župa) z polovice minulého storočia bola umiestnená v kasárňach 71. p. pluku (dnes kasárne SNP) skôr ako posádková ošetrovňa. V r. 1905 bol postavený za týmto účelom prízemný

dom na dnešnej Palackého ulici s kapacitou asi 60 až 70 lôžok, hlavne pre chorých s nákazlivými chorobami. Vedľa spomínaných kasární bol potom v r. 1915 vybudovaný veľký barakový tábor, ktorý slúžil najprv ako pozorovacia stanica (o nej nižšie), na začiatku prvej republiky ešte ako záložná, neskôr ako posádková nemocnica.

d) Nemocnica v Lučenci (Novohradská župa) bola tiež v kasárňach a mala 53 lôžok.

e) Zemebranecká nemocnica v Nitre (Nitrianska župa) bola zriadená v r. 1883 v južnom krídle nových kasární pod Zoborom v barakovom tábore (tzv. sátor — tábor) s tromi izbami pre mužstvo a s dvoma pre dôstojníkov, celkom 60 postelí.

f) Dom chorých v Banskej Bystrici (Zvolenská župa) bol na predmestí v radvanských kasárňach, dnes už zvalaných, a mal len 19 lôžok.

Vojenská invalidovňa v Trnave (teraz Archív vojenskej evidencie osôb na Univerzitnom námestí) vznikla v r. 1847, kedy sa sem presťahovala z Pešti. Okrem lekárne patrila k nej aj nemocnica s tromi systemizovanými lekármi a s dvoma oddeleniami: I. pre telesne chorých (100 lôžok), umiestnená v budove bývalej trnavskej lekárskej fakulty na Svätotrojanskom námestí (dnes pracoviská OÚNZ na Univerzitnom námestí č. 2) a II. pre duševne a nervovo chorých (157 lôžok) v bývalom kláštore klarisiek na Halenárskej ulici č. 46 (teraz Múzeum na Múzejnom námestí č. p. 476).

Po vyhlásení mobilizácie 26. júla 1914 každá posádková nemocnica a) rozšírila počet svojich lôžok, b) zriadila detašované oddelenia a filiálne nemocnice v mieste posádky, resp. v najbližšom okolí, c) zmobilizovala poľné zdrav. útvary (pechotné a jazdecké zdrav. ústavy, poľné nemocnice, mobilné záložné nemocnice, zdravotnícke vlaky, poľné útulne pre ľahko ranených a chorých atď.), d) rozvinula záložné nemocnice v iných mestách svojej spádovej oblasti, ktoré potom nadväzovali na poľné zdrav. zariadenia, a e) spolupracovala pri etablovaní vojnových nemocníc, ktoré organizoval Červený kríž, cirkev, šľachta ap. Oddielové nemocnice sa zväčša premenili na záložné. Tak na Slovensku, ktoré vtedy bolo časťou zázemia rakúsko-ruského frontu (oblasť Haliče), bola vytvorená pomerne dosť hustá sieť vojenských nemocníc podľa Krausovej koncepcie z roku 1861 s cieľom čo najviac rozptýliť ranených a chorých po teritóriu.

Ako medzičlánok boli medzi nimi a frontom budované tzv. pozorovacie stanice. Ich úlohou bolo zabrániť zavlečeniu nákazlivých chorôb medzi civilné obyvateľstvo. Vojaci, vracajúci sa zo zamorených oblastí východného frontu, boli tu najmenej päť dní pozorovaní, odvíšivovaní, vykonaná u nich dezinfekcia šiat, bielizne a osobných predmetov a až potom mohli byť odoslaní do patričných

¹¹⁾ O zdravotníckom zabezpečení vojenských akcií v rokoch 1848—1849 na území Slovenska niet podrobnejších správ. Ani Kirchenberger (10) nemal k dispozícii dajaké úradné materiály. Čiastočne sa o ňom dozvedáme z knihy ich priameho účastníka G. K. Zechentera-Laskomerského Päťdesiat rokov slovenského života (vydanie Tatran, Bratislava 1974), kde v kapitole Revolúcia v Uhrách opisuje svoju činnosť ako lekár honvédskych vojsk v bitke pri Budatíne (Žilina) a počas zimného ťaženia obidvoch bojujúcich strán na strednom Slovensku. Vtedy zriadili spolu s doktorom Fischenom, zajatým lekárom Šimoničovej cisárskej armády, v Banskej Bystrici tri lazarety. Jeden bol v evanjelických školách za Lazovnou bránou, druhý v kapitulskom dome (dnes na ulici Štefana Moyzesa) a tretí v súkromnom dome na Hornej ulici, hlavne pre ranených z bitiek v Hodruši, na Windšachte a neskôr pri Kremnici na Dolnom Turčeku 17. a 18. januára 1849. Po bitke na Branisku 5. februára 1849, v ktorej Görgeyho kossuthovskí honvédi, vedení gen. Richardom Guyonom, porazili Kiesewetterovo cisárske vojsko, kde bojovali aj slovenskí dobrovoľníci, a po ďalších bochoch v oblasti Širokého, Víťaza a Fričovci pri Prešove, boli ranení — ako vidno — spoločne liečení vo vojenských nemocniciach v Levoči a v Prešove.

nemocníc. Napr. trenčianska pozorovacia stanica (veliteľ štábný lekár MUDr. Michal Martinovycz), jedna z najväčších, mala 31 barakov. Z toho šesť pre infekčne chorých, šesť pre vojakov na pozorovanie, štyri pre čisto vnútorné ochorenia a sedem pre chirurgiu (tri pre ľahko a štyri pre ťažko ranených). V osobitnom baraku bola umiestnená operačná sála s príslušenstvom. Počet lekárov 1+23 a 7 medikov. Za jeden rok svojej činnosti (1915/1916) prijala 5057 interných, 43 venerických a 1291 iných nákazlivo chorých, 9980 ranených a 482 in observatione (26). Podobné pozorovacie stanice s rovnakou organizáciou boli ešte v Šaci pri Košiciach, v Žiline a v Ružomberku, z ktorej napokon vznikla za prvej ČSR stála posádková nemocnica (21).

Po vzniku samostatného štátu Čechov a Slovákov postupne tieto nemocnice zanikali. Vojaci starej armády a s nimi aj lekári zutekali domov. Relatívne prehľadnejšia situácia bola v bratislavskej, komárňanskej, košickej a trnavskej nemocnici, ktoré podľa kroník pokojne a v poriadku prevzala čs. vojenská správa a ktoré sa tak stali základom zdravotníckeho zabezpečenia čs. vojsk operujúcich na Slovensku. Nemocnice priamo podliehali prednostovi voj. zdrav. služby na Slovensku gen. MUDr. Janovi Červíčkovovi (22).

Počas intervenčnej vojny proti Maďarskej a Slovenskej republike rád boli v apríli až v septembri 1919 rozvinuté na Slovensku (neskoršie aj v Zakarpatskej Ukrajine) nasledovné zdrav. zariadenia:

a) na teritóriu východnej skupiny vojsk: Posádková nemocnica v Košiciach (680 lôžok), oddielová nemocnica Prešov (260 lôžok) a Užhorod (180 lôžok), záložná nemocnica v Ružomberku (500 lôžok) a v Mukačeve (1700 lôžok), etapné stanice v Špišskej Novej Vsi, na Vrútkach a v Žiline;

b) na teritóriu západnej skupiny vojsk: Posádková nemocnica v Bratislave (400 lôžok) a v Komárne (200 lôžok), oddielové nemocnice v Nitre (100 lôžok) a v Banskej Bystrici (116 lôžok), záložná nemocnica v Trenčíne (500 lôžok) a v Trnave (600 lôžok, neskoršie rozšírená ešte o 400 lôžok pre duševne chorých a o ďalších 400 pre venerikov), etapné stanice v Trenč. Teplej (s lôžkami v Trenč. Tepliciach), vo Zvolene, v Lučenci, vo Filakove, v Rimavskej Sobote a vo Voj. kúpeľnom ústave v Piešťanoch. O ich činnosti v tomto období sme písali v samostatnej práci (21).

Okrem toho bola ku každej čs. divízii pridelená jedna poľná nemocnica, zmobilizovaná v Prahe. Hlavný poľný zdrav. sklad bol v Uherskom Hradišti, odkiaľ bol v r. 1920 preložený do Bzenca a 1927 do Lipt. Mikuláša, kde od septembra 1928 fungoval ako augmentačný sklad pre Slovensko a Podkarpatskú Rus v budovách bývalej Klingerovej textilky na Tomášikovej (dnes Belopotockého)

ulici, ktoré teraz patria nábytkárskemu závodu Nový domov.

Po rokoch 1920—1921, kedy sa postupne formovala zdravotnícka služba novej čs. armády (22), boli konkrétne na Slovensku dislokované (v zátvorkách počet lôžok): a) Divízna nemocnica 9 Bratislava (185), 10 Komárno (370, z toho 116 pre venerikov), 11 Košice (334), b) Posádková nemocnica Nitra (120), Trnava (225), B. Bystrica (50), Ružomberok (250) a Prešov (72), c) Voj. liečebný ústav pre pľúcne choroby a tbc v Tat. Matliaroch (180) a d) Voj. kúpeľný ústav v Piešťanoch, Trenč. Tepliciach a neskoršie v Číži¹²⁾.

Organizačno-odborná štruktúra divízných nemocníc bola až na nepatrné odchýlky rovnaká. Každá z nich mala interné, chirurgické, kožno-venerické, infekčné, očné a ORL oddelenie, bakteriologické laboratórium a postupne aj zubné ambulatórium, resp. oddelenie (v Bratislave už od r. 1910, v Komárne od r. 1931 a v Košiciach od r. 1936). Tak napr. v DN 11 Košice jestvovalo v r. 1924 (v zátvorkách počet postelí): I. vnútorné a infekčné (63+20), II. chirurgické a ORL (57+34), III. očné (26), IV. neuropsychiatrické (22), V. kožno-venerické (24+34), VI. uzavreté (20), k tomu bakteriologické laboratórium; rtg prístroje v rámci interny a chirurgie. Samostatné rtg oddelenie bolo iba v DN 9 Bratislava.

Z posádkových nemocníc, ktoré mali väčšinou len interné a chirurgické oddelenie, pomerne neskoršie aj zubné ambulatórium, bola čo do počtu lôžok najväčšia ružomerská, ktorá mala navyše od 15. júna 1920 roztrieďovaciu stanicu pre pľúcne ochorenia, celkom 250 lôžok, a trnavská, z ktorej však zostal v tridsiatych rokoch napokon iba Vojenský ústav pre nervové a duševné choroby.

V r. 1936 boli divízne nemocnice premenované na zborové (ZN) s pôvodným očíslovaním.

Počas mobilizácie v septembri 1938 zanikla po 113 rokoch svojej existencie ZN 10 Komárno, časť osadenstva i s materiálom odišla do PN Ružomberok. [Jej budova na komárňanskom námestí bola ku koncu druhej svetovej vojny natoľko poškodená, že musela byť asanovaná]. ZN 9 Bratislava sa presunula do Trnavy, ale v polovici novembra 1938 sa vrátila späť. Košická ZN 11 sa začiatkom októbra 1938 premiestnila najskôr do Perečína (22 km severovýchodne od Užhorodu) a v polovici marca 1939 do Prešova.

Po 15. marci 1939 boli na Slovensku tri vojenské nemocnice: VN 1 Bratislava, ktorá sa v r. 1940 presťahovala do Štátnej školy na Lazaretskej a Cukrovej ulici, jej chirurgické

¹²⁾ Voj. invalidovňa v Trnave zanikla v máji 1919, zvyšok chovancov odišiel do Jozefova a tu ostala len posádková nemocnica s dvoma oddeleniami: pre „telesné“ a duševne chorých.

oddelenie do bývalej židovskej nemocnice na Šulekovej ulici a 1942 napokon do rozostavaného chudobníka na Červenom moste; VN 2 Ružomberok, ktorá bola vo výstavbe a postupne doplnená kožno-venerickým, zubným, očným a ORL odd., a VN 3 Prešov, ktorá v priestoroch bývalej posádkovej nemocnice reetablovala interné, infekčné, chirurgické, zubné, očné + ORL oddelenie¹³⁾. Po napadnutí Sovietskeho zväzu fašistickým Nemeckom a jeho satelitmi zabezpečovala každá z nich svojím spôsobom jednotky slovenskej armády, vohnané klérofašistickou vládou proti vôli väčšiny jej príslušníkov do bratovražednej vojny. Mobilizovali divízne zdrav. roty a chirurgické skupiny, poľné nemocnice a dezinfekčné kolóny. Doma potom liečili ranených a chorých, ktorých privážali z východného frontu vlastné zdravotnícke vlaky.

V dôsledku rozkladu dvoch východoslovenských divízií, ktoré mali otvoriť Červenej armáde a 1. čs. armádnemu zboru v ZSSR cestu na naše územie, a po obsadení Prešova Nemcami musela sa prešovská nemocnica 28. augusta 1944 evakuovať do ľudovej školy vo Veľkom Šariši. Po prepustení posledných hospitalizovaných vojakov prestala v priebehu prvej polovice septembra 1944 prakticky existovať a jej osadenstvo sa rozišlo [16]. Bratislavská nemocnica bola 29. augusta 1944 obsadená gestapom a jej činnosť prísne kontrolovaná. Zatiaľ čo niektorí jej pracovníci odišli do Povstania, ostatní pokračovali ďalej v ošetrovaní vojakov slovenskej armády a pod týmto pláštikom poskytovali lekársku pomoc a liečenie aj partizánom a príslušníkom povstaleckých jednotiek [14]. Ružomerská VN začala hneď po oslobodení Ružomberka Belovovou partizánskou skupinou 27. augusta 1944 fungovať ako prvá vojenská nemocnica na slobodnom čs. území a už v prvých dňoch prijímala ranených z bojov pri Ľubochni, neskôršie od Lipt. Hrádku a Lipt. Mikuláša, odkiaľ sa fašistické vojská usilovali prebojovať sa k Ružomberku s cieľom postupovať Revúčkou dolinou do srdca Povstania Banskej Bytrice. Žiaľ, ich tlak v prvých septembrových dňoch bol tak silný, že ružomerská posádka musela zaujať obranu 5 km južne od Ružomberka na čiare Ostrô — Biely Potok — Šiprúň. VN sa evakovala do Korytnice, kde od 5. septembra 1944 pracovala ako poľná nemocnica v rozsahu divízneho zdrav. práporu.

Počas Slovenského národného povstania boli partizánske oddiely, vojenské jednotky a obyvateľstvo na povstaleckom území zdravotnícky zabezpečované súčinnosťou medzi

Poverením SNR pre zdravotníctvo (MUDr. Daniel Petelen, od 5. septembra 1944 PhMr. Pavol Fendt a doc. MUDr. Il'ja Paulíny-Tóth), zdravotníckou správou Prvej čs. armády na Slovensku (pplk. MUDr. Štefan Darvaš, od 30. augusta 1944 pplk. MUDr. Ján Paškan) a zdravotníkmi partizánskych brigád.

Partizánske brigády organizovali svoju zdravotnícku službu podľa toho, ako sa im podarilo získať ďalších lekárov a sestry spomedzi domácich zdravotníkov. Každý oddiel brigády mal v bojovej zostave zvyčajne jednu až dve ošetrovatelky, prípadne medika či lekára, ktorí ako spolubojovníci ošetrovali ranených priamo pod paľbou. V horách (v bunkroch, v senníkoch, v zruboch a pod.) a v podhorských dedinách boli pri štáboch zriaďované ošetrovne alebo menšie partizánske nemocnice, ktoré sa preskupovali súčasne s brigádami či oddielmi. Napríklad Prvá partizánska brigáda M. R. Štefánika (Veličko), ktorá patrila k najpočetnejším (jej oddiely mali dovedna asi 3000 ľudí), rozvinula v priestore svojho výcvikového tábora v doline Kantor (Veľká Fatra) najskôr len ošetrovňu, od 20. do 26. augusta 1944 etablovala už svoju nemocnicu v Sklabíni (v dome č. 107), neskôr v Dražkovciach (poľné letisko) a napokon prechodne v Turč. Tepliciach. Pracovali v nej traja, potom len dvaja lekári — chirurgovia, šesť dobrovoľných sestier, štyria až ôsmi pomocní pracovníci (kuchárky, stráž) a ako dopravný prostriedok mali malý autobus [9].

Zdravotnícka služba Prvej čs. armády na Slovensku mala vtedy k dispozícii 148 aktívnych a záložných lekárov, včítane medikov vyšších ročníkov, a asi 3000 sestier, prevažne dobrovoľných pracovníčok ČSČK, Vojenskú nemocnicu v Ružomberku (veliteľ pplk. MUDr. Ján Paškan, od 30. augusta 1944 kpt. MUDr. Bohuš Štekláč), Vojenský kúpeľný ústav Štubňa na Sliači (veliteľ mjr. MUDr. Juraj Hensel), v prvých dňoch i Vojenský augmentačný zdravotnícky sklad v Lipt. Mikuláši (veliteľ kpt. PhMr. Ladislav Bálint), odkiaľ sa podarilo časť zdravotníckeho materiálu odviezť do pomocných skladov v Korytnici, na Starých Horách, vo Zvolene a v Brezne (hlavný lekárník Prvej čs. armády na Slovensku npor. PhMr. Belo Voldán z VN Ružomberok).

Celé povstalecké územie bolo zo zdravotníckoorganizačnej stránky rozdelené hneď spočiatku na šesť úsekov, kde popri stálych civilných nemocniciach boli rozvinuté aj vojenské a partizánske, a to:

— v úseku 2 Zvolen: VN Zvolen (veliteľ MUDr. Ernest Dlhoš) v budove bývalého gymnázia, dnes Drevárskej fakulty VŠLD, oproti železničnej stanici, a Partizánska nemocnica na Borovej hore pri Zvolene (vedúci lekár MUDr. Štefan Kartal), teraz oddelenie tbc a respiračných chorôb OÚNZ Zvolen;

— v úseku 3 Brezno: VN Dobšiná (veliteľ MUDr. Viliam Chorvát) v bývalej škole

¹³⁾ Okrem uvedených nemocníc jestvoval ešte Voj. kúpeľný ústav Piešťany, Trenč. Teplice, Sliač (Štubňa, dnes kúpeľný dom Slovensko), Voj. liečebný ústav pre pľúcne choroby a tbc v Tatr. Matliaroch, Voj. ústav pre nervové a duševné choroby v Trnave, Voj. zotavovňa Tatr. Zruby a Voj. zdrav. sklad v Lipt. Mikuláši.

(dnes Detský domov na Novej ulici č. 809) a Poľná nemocnica 2 Tisovec (veliteľ mjr. MUDr. František Horváth) v miestnej škole na Jesenského ulici, zmobilizovaná z počtov VN Ružomberok, popri zberniciach ranených etablovaných v areáli Poľnohospodárskej školy v Brezne, Banisko č. 451 (veliteľ MUDr. Štefan Kindernay), v coburgovskom kaštieli v Pohorelskej Maši (veliteľ MUDr. Anton Lupták) a v Penzióne v Heľpe (veliteľ MUDr. Anton Longauer, neskoršie doc. MUDr. Gejza Bárdoš) s izolačným oddelením pre týfus;

— v úseku 4 Ružomberok: stála VN Ružomberok, od 5. septembra 1944 evakuovaná v kúpeľoch Korytnica ako Poľná nemocnica 1 (veliteľ kpt. MUDr. Bohuš Štekláč);

— v úseku 5 Martin: Partizánska nemocnica v Sklabíni (veliteľ mjr. v zál. MUDr. Vladimír Tausík — Janský st.) v dome č. 107 a VN Staré Hory (veliteľ kpt. MUDr. Karol Šiška) v starohorskom hostinci (dnes pohostinstvo Jednoty);

— v úseku 6 Banská Bystrica: dve VN priamo v meste — „Vincentinum“ na ulici J. M. Hurbana (veliteľ mjr. MUDr. Pavol Mráz) a tzv. „Kláštor“ (dnes Domov stredoškolskej mládeže) na Dolnej, teraz na Malinovského ulici (veliteľ mjr. MUDr. Ján Tieleš), Vojenská nemocnica 1 na Sliači (veliteľ mjr. MUDr. Juraj Hensel), ktorá bola prakticky najväčšia a slúžila ako odsunová nemocnica: na letecký odsun ranených z letiska Tri duby do Kyjeva a Lvova (spojovací dôstojník leteckej prepravy MUDr. Július Slabeycius), a stály zdravotnícky vlak (veliteľ npor. MUDr. Oskár Diamant — Demo). Okrem toho pracovali v Štátnej mikrobiologickej stanici v B. Bystrici npor. MUDr. Dionýz Blaškovič ako hlavný hygienik Prvej čs. armády na Slovensku s doc. MUDr. Františkom Kleinom. Ich činnosť skončila 26. októbra 1944.

Po ústupe povstalcov do hôr sa uvedené nemocnice postupne evakovali a zanikali. Ako jedna z posledných fungovala nemocnica na Donovaloch v miestnej ľudovej škole (dnes budova MNV č. 17). Ružomerská VN dočasne prerušila svoju činnosť po likvidácii Poľnej nemocnice 2 v Tisovci (po krátkom pobyte v ľudovej škole v Brezne sa 27. októbra 1944 rozišla pri Medzibrode smerom na Hladé a Korytnicu) a Poľnej nemocnice 1 v Korytnici (30. októbra 1944). Niektorí jej príslušníci sa dostali do zajatia, iní do väzenia a ostatní pokračovali s kolektívom civilných zdravotníkov v Štátnej nemocnici v Ružomberku v ošetrovaní účastníkov Povstania, zajatcov a evakuantov.

Po rozpustení Prvej čs. armády na Slovensku a prechodom na partizánsky spôsob boja s ústupom na Prašivú — Chabenec — Ďumbier sa rozpadla do týchto čias ako — tak organizovaná vojenská zdravotnícka služba. Ranení a chorí boli potom odkázaní len sami na seba a na vzájomnú súdružskú pomoc, pokiaľ sa dostali do podhorských dedín a osamelých

horární, na hrdinskú obetavosť ľudu a odvahy mnohých zdravotníkov v teréne i v nemocniciach. Civilné nemocnice na povstaleckom území boli v dobe od novembra 1944 až do oslobodenia Červenou armádou jedinými zdravotníckymi zariadeniami, ktoré pod hrozbou krajných represálií priamo pod nosom fašistických štábných lekárov a gestapa poskytovali odbornú pomoc nielen raneným a chorým z Povstania, politickým väzňom, ale aj ďalej bojujúcim partizánom. Na území ovládanom partizánmi boli síce pri ich štáboch malé nemocnice (napr. na južných svahoch Nízkých Tatier v horárni v Kyslej v Jasenskej doline, v Krpáčovej severne od Dolnej Lehoty pri ústí Kvačkajovej doliny a inde), niekde skôr len ako hniezda ťažko ranených a chorých (napr. v lese za Kalištom, na Jankovom vršku ap.), ale so značne obmedzenými liečebnými možnosťami. O jednej z nich, partizánskej nemocnici v Roháčoch pri Zverovke s ranenými z Veličkovej brigády autenticky rozpráva jej lekár Juraj Bernát v novele K. Simonova V Tatrách.

V priebehu úporných bojov Červenej armády a 1. čs. armádneho zboru v ZSSR pred Lipt. Mikulášom od začiatku februára do 5. apríla 1945 rozvinula čs. zdravotnícka služba za výdatnej sovietskej pomoci časť armádnej nemocničnej základne (15, 20, 25.). V jej prvom slede bola chirurgická poľná nemocnica 1. línie Praga, etablovaná v budove gymnázia v Poprade (dnes Leninovo nábrežie č. 12) s detašovanou časťou v Matejovciach (vo vile na ulici Februárového víťazstva č. 37) a druhom slede, v prvom pásme skupina nemocníc: pre infekčné a vnútorné choroby v pľúcnej liečebni v Kvetnici, pre kožné a pohlavné choroby vo Veľkej (dnes Poprad — Veľká, Nová ulica č. 13), odsunová nemocnica ON 1 Vyšné Hágy v pľúcnom sanatóriu, Voj. liečebný ústav pre pľúcne choroby a tbc v Tatr. Matliaroch a rota rekonvalescentov v Tatr. Zruboch. K nim napokon patrili aj menšie nemocnice náhradných plukov v Prešove a v Poprade. Uvedené zariadenia liečili aj partizánov a príslušníkov bývalej Prvej čs. armády na Slovensku.

Po skončení bojov o Lipt. Mikuláš a po oslobodení Ružomberka 5. apríla 1945 sa presunula CHPN 1. línie Praga z Popradu do VN Ružomberok a hneď nato sa v jej priestoroch rozvinula čs. odsunová nemocnica ON 2. A tak sa tu 8. apríla 1945 opäť po siedmich mesiacoch zišli jej príslušníci, aby v spolupráci s tunajšou civilnou nemocnicou (riaditeľ a prednosta chirurgického oddelenia MUDr. Igor Brežný) ošetrovali ešte pomerne značné počty ranených a chorých vojakov zo záverečných bojov na slovenskom území, najmä vo Veľkej a Malej Fatre.

Celý komplex týchto nemocníc potom postupne ukončil svoju činnosť: VN Kvetnica koncom apríla 1945, ON 1 Vyšné Hágy 15. júla 1945, VN Veľká sa presunula na jeden

mesiac do Posádkovej nemocnice v Prešove. Voj. liečebný ústav Tatr. Matliare, Voj. zotavovňa Tatr. Zruby a napokon samotná ON 2 Ružomberok pokračovali ďalej vo svojej práci ako stále zdrav. zariadenia Čs. ľudovej armády, rovnako ako ostatné vojenské nemocnice v oslobodenej vlasti.

Záver

Podali sme prehľadný obraz o vojenských nemocniciach na Slovensku od najstarších čias až do roku 1945. Prevažná väčšina z nich už dnes neexistuje. Ich vznik a začiatky spadajú do doby, kedy rakúsky štát bol nútený riešiť svoju nepriaznivú politickú, ekonomickú a vojenskú situáciu rôznymi reformami v duchu osvietenského absolutizmu, okrem iného aj neutešené zdravotné pomery s cieľom zabezpečiť pre poľnohospodárstvo, priemysel a armádu zdravšiu pracovnú silu pre svoje vykorisťovateľské ciele. Aj napriek známemu charakteru a poslaniu starej armády možno dnes kladne hodnotiť ich vojenskoodbornú činnosť s úsilím väčšiny pracovníkov poskytovať, koľkokrát za sťažených podmienok, masám prostých vojakov, slúžiacim a, žiaľ, aj umierajúcim za cudzie záujmy, zdravotnícku starostlivosť, odpovedajúcu vtedajšej úrovni a možnostiam lekárskej vedy a praxe a na niektorých úsekoch i napredujúcu v porovnaní s verejnou zdravotníckou správou (napr. poskytovanie odborných služieb, boj proti infekčným chorobám s masovým výskytom atď.). Do ich života sa na začiatku tohto storočia, počas prvej svetovej vojny, ale hlavne za prvej ČSR zreteľne premietali i triednopolitické zápasy a túžby českého a slovenského proletariátu, v tridsiatych rokoch potom silnejúce nacionalistické tendencie a zvraty a napokon národná a štátna katastrofa jesene 1938. Na trnistej ceste druhej svetovej vojny s trpkým poznaním historickej pravdy nachádzajú nakoniec vojenské nemocnice a ich pracovníci počas Slovenského národného povstania a oslobodzovacích bojov na jar 1945 svoje pravé miesto na strane ľudu, hrdinsky bojujúceho nielen za oslobodenie svojej vlasti od fašizmu a národného útlaku, ale aj za nastolenie spravodlivejšieho spoločenského poriadku.

Podakovanie: Autor ďakuje všetkým pracovníkom národných výborov, múzeí i jednotlivcom, najmä priamym účastníkom Povstania a príslušníkom 1. čs. armádneho zboru v ZSSR, za poskytnutie cenných informácií.

Literatúra

1. Antický Rím. Bratislava, Tatran 1975.
2. Asman, V.: Stručné dějiny divisní nemocnice 10. Voj. zdrav. Listy, 10, 1934, č. 3, s. 94—102.
3. Bokesová-Uherová, M.: Zdravotníctvo na Slovensku v období feudalizmu. Bratislava, SAV 1973.
4. Brambilla, J. A.: Reglement für die k. und k. Feldchirurgen in Friedenszeiten. I. Theil. Wien 1789.
5. Brambilla, J. A.: Reglement für die k. und k. Feldchirurgen in Kriegszeiten. II. Theil. Wien 1788.
6. Čs. vojenský atlas. Praha, Naše vojsko 1965.
7. Dohnány, M.: Historia povstaňa slovenskeho z r. 1848. Skalica 1850.
8. Dohnány, L.: Zdravotnícka služba v Slovenskom národnom povstaní. Zdrav. noviny, 23, 1974, č. 33/34, s. 5—7.
9. Janský, V., Janská, B.: Naša rodina v Povstaní. [Z rod. archívu].
10. Kirchenberger, S.: Geschichte des k. und k. österreichisch - ungarischen Militär - Sanitätswesens. Wien, Šafář 1895.
11. Kronika divisní nemocnice Košice.
12. Kronika posádkové nemocnice Trnava.
13. Kropilák, M.: Slovenské národné povstanie. Bratislava, Obzor 1974.
14. Langoš, J.: Niektoré historické údaje o Vojenskej nemocnici v Bratislave (Rukopis).
15. Liškutín, J.: Vojenské preventivní lékařství u 1. čs. armádního sboru v ZSSR na území Československé republiky. Voj. zdrav. Listy, 17, 1948, č. 1—2, s. 1—24.
16. Mráz, Š.: Očobná správa.
17. Pamätnice Vojenskej nemocnice SNP v Ružomberku 1964 a 1974.
18. Pamätnica Poľnej nemocnice 2 v Tisovci (1946).
19. Paškan, J.: Inšpirujúci zdroj poučenia. Zdrav. noviny, 23, 1974, č. 33/34, s. 3.
20. Preč, A.: Zdravotnícke zabezpečenie čs. vojska v ZSSR. Voj. zdrav. Listy, 45, 1976, č. 5, s. 190 až 198.
21. Preč, A.: Začiatky Vojenskej nemocnice v Ružomberku. Voj. zdrav. Listy, 46, 1977, č. 4, s. 162—169.
22. Pytlík, R.: Prvních 10 let čs. vojenského zdravotnictví. Voj. zdrav. Listy, 4, 1928, č. 4, s. 305—319.
23. Rippa, B. K.: K vzniku a vývoju nemocnic na Slovensku od najstarších čias do konca 19. stor. Lek. Obzor, 12, 1963, č. 12, s. 705—712.
24. Slovensko. I. diel. Dejiny. Bratislava, Obzor 1971.
25. Škvařil, J.: Doma v Československu. Zdrav. noviny, 24, 1975, č. 18/19, s. 6—7.
26. Tóth, J.: Trenčianska pozorovacia stanica. Trenčín 1916.
27. Trenkler, R.: Divisní nemocnice 9 v Bratislavě. Voj. zdrav. Listy, 6, 1930, č. 2, s. 61—95.
28. Wondrák, E.: K obrazu vojenských nemocnic a jejich činnosti za období napoleonských válek na Moravě. Zprávy Vlast. ústavu v Olomouci, ročník 1965, č. 125, s. 1—12.

Adresa autora: A. P., Matrozovova 2, 034 01 Ružomberok.